

Взаємозв'язок конституційних обов'язків людини і громадянина з окремими категоріями конституційного права

В статті досліджуються питання взаємозв'язку конституційних обов'язків і відповідальності, законних інтересів, правосвідомості та правової культури. Визначено основні аспекти їх взаємодії.

Ключові слова: конституційні обов'язки, відповідальність, законні інтереси, правосвідомість, правова культура

Постановка проблеми. В сучасній юридичній науці доволі змістовно окреслені та розвиваються окремі категорії, що визначають характер та динаміку різноманітних правовідносин в державі, виступають суттєвими факторами стабільності суспільства. Серед таких правових категорій доцільно звернути увагу на конституційні обов'язки людини та громадянина, які, на нашу думку, є взаємопов'язані не тільки з категорією прав людини, а також з відповідальністю, законними інтересами, правосвідомістю та правовою культурою. Вивчення питання взаємозв'язку конституційних обов'язків із вказаними категоріями та визначення основних аспектів їх взаємодії сприятиме з'ясуванню основних закономірностей їх взаємовпливу.

Ступінь наукової розробки проблеми. Значну увагу дослідженням проблематики конституційних обов'язків приділили такі вчені, як М. Вітрук, Л. Воєводін, Б. Ебзеєв, А. Колодій, В. Лучін, Г. Мальцев, В. Масленніков, М. Матузов, В. Погорілко, А. Олійник, Б. Топорнін, П. Рабінович, М. Савенко, Ю. Тодика, М. Хавронюк та інші. Серед конституціоналістів, що здійснили внесок у розробку питань конституційної відповідальності доцільно виокремити Н. Батанову, Н. Боброву, Т. Зражевську, О. Майданник, М. Строгович. Серед науковців, які досліджували категорію законних інтересів вагомий внесок здійснили В. Горбунов, А. Ільїних, О. Коробова, О. Малько, М. Матейкович, М. Першин, Т. Пікуля, В. Сіренко, В. Субочев. До числа вчених-науковців, що розглядали проблеми формування правосвідомості та правової культури особи

відносяться Л. Макаренко, Н. Оніщенко, В. Тацій, Ю. Тодика, М. Томашевська та інші. Зазначені категорії конституційного права досліджувалися самостійно, вивчення ж діалектики взаємозв'язку зазначених категорій не було предметом детального дослідження у науковій сфері. Саме такий аспект визначає актуальність запропонованої наукової публікації.

Метою статті є дослідження питання взаємозв'язку конституційних обов'язків з окремими категоріями конституційного права та визначення основних аспектів їх взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Конституційні обов'язки визначають необхідність діяти в межах закону, вибирати вид своєї поведінки і, як наслідок всього цього, можливість користуватися різного роду соціальними благами. Саме за рахунок конституційного закріплення обов'язків фактично розкриваються ті основні принципи взаємовідносин між державою та особою, які на певному етапі держава вважає необхідними, корисними, доцільними для її нормального функціонування і для життєдіяльності та розвитку суспільства загалом. Провідні науковці сучасності наголошують, що обов'язки виступають таким же необхідним елементом правового регулювання, як і права, вони іманентні будь-якому правопорядку і пов'язують як демократичну соціальну правову державу, так і особу [1, 12]. Конституційні обов'язки виконують спеціальні функції, здійснюють певний вплив на систему юридичних обов'язків в якій посідають особливе місце, визначають характер усіх інших юридичних обов'язків, які закріплюються галузевим законодавством та виступають гарантією додержання конституційних прав людини та громадянина. Відповідно доцільно, щоб суб'єкти конституційних правовідносин належним чином виконували обов'язки, що передбачені Основним Законом, оскільки їх невиконання може завдати шкоди іншим учасникам конституційно-правових відносин. Тому суспільство і держава зацікавлені у належній реалізації конституційних обов'язків, а їх невиконання чи неналежне виконання має своїм наслідком відповідальність. В свою чергу, держава, шляхом видання відповідних нормативно-правових актів повинна передбачати способи, що спонукатимуть до

додержання або ж виконання конституційних обов'язків, застосовувати заходи впливу до суб'єктів, які ухиляються від їх виконання. Тобто необхідно створювати умови та засоби, що сприятимуть людині добросовісно виконувати свої обов'язки або ж спонукатимуть до їх виконання через примус.

Одним із засобів забезпечення виконання та додержання конституційних обов'язків виступають відповідальність і санкції норм чинного законодавства. Як наголошується в науковій юридичній літературі, “найбільш суттєвим для обов'язків є відповідальність, яка є соціально-правовим фактором, чинником, який, з одного боку, зв'язує зобов'язаного суб'єкта існуючим правопорядком, а з іншого – стимулює його активність, забезпечує неухильне виконання обов'язків” [2, 141]. Всюди, де мова йде про обов'язки та їх виконання, – звертає увагу М. Строгович, – неминуче присутня відповідальність за належну їх реалізацію [3, 72]. При цьому, як зауважують окремі науковці, відповідальність особи не співпадає з конституційними обов'язками, це – загальний конституційний обов'язок добросовісно додержуватися та виконувати встановлені Основним Законом громадянські обов'язки та користуватися правами і свободами у повній відповідності з їх цільовим призначенням та юридичним змістом. Щодо конституційних обов'язків, то це матеріалізована юридична форма вираження відповідальності особи, її конкретизації в найбільш важучих для суспільства сферах соціальної дійсності [4, 213]. Також додамо, що відповідальність, як і обов'язок, являє собою певний механізм взаємозв'язку особи та суспільства.

У науковій юридичній літературі є досить поширеним твердження, що “позитивний” характер є особливою властивістю конституційної відповідальності, тобто конституційна відповідальність знаходить свій прояв головним чином у позитивній спрямованості. Позитивна відповідальність спрямовує соціальні суб'єкти на необхідність співвідносити свою поведінку з вимогами законності. Вона передбачає оцінку поведінки, коли конкретні вчинки суб'єктів співвідносяться з тими необхідними нормативами, які закріплені в конституційних приписах. Як видається, основою позитивної відповідальності є

співвідношення та взаємодія інтересів особи з інтересами суспільства в цілому, усвідомлення людиною своєї ролі та місця в суспільстві, узгодження своїх вчинків із своїми обов'язками.

На нашу думку, суть позитивної відповідальності при виконанні конституційних обов'язків полягає в усвідомленні громадянами змісту та значення своїх конституційних обов'язків, у свідомому їх виконанні. Якщо обов'язки усвідомлено, то вони виступають вже не як примусове, а як внутрішньо належне. Людина остаточно розуміє, що вона повинна чинити саме так, оскільки саме така поведінка відповідатиме її людській сутності, інтересам держави, інших людей. Позитивна відповідальність, на відміну від негативної, не тимчасова і не примусова, а постійна, добровільна і глибоко усвідомлена відповідальність особи за свою поведінку в теперішньому і майбутньому за належне виконання своїх юридичних обов'язків і громадянського обов'язку [5, 108]. Суб'єктивна правова відповідальність, містить узагальнену орієнтацію особи на необхідність співвідносити свою поведінку в сфері правового регулювання з правовими принципами, нормами, цінностями і оціночними поняттями, будувати цю поведінку у відповідності з ними. Таке відношення характеризується свідомим і добровільним виконанням своїх правових обов'язків [6, 27].

Б. Ебзеєв визначає позитивну конституційну відповідальність як відображення об'єктивного характеру взаємовідносин держави і особи, громадян між собою та з різноманітними соціальними структурами з точки зору свідомого здійснення висунутих до них взаємних вимог, що виражаються в праві у формі юридичних обов'язків [4, 214]. Як видається, таке тлумачення відповідальності дає змогу відобразити цю конституційну категорію виходячи за межі існуючих уявлень про відповідальність як про кару чи покарання. Так, в ч. 1 ст. 68 Конституції України відповідальність сформульована в її позитивному розумінні – як обов'язок людини і громадянина додержуватися Конституції України та законів України.

В науковій юридичній літературі існують різні підходи визначення підстав конституційної відповідальності. Так, Н. Колосова стверджує, що для настання конституційної відповідальності є необхідним порушення лише тих принципів і норм, що закріплюють конституційні обов'язки і права, які забезпечені санкціями. ...Конституційна відповідальність – це необхідність настання небажаних наслідків за невиконання (неналежне виконання) суб'єктами права своїх конституційних обов'язків і за зловживання своїми конституційними правами [7, 8]. О. Майданник зауважує, що підставою для притягнення до конституційно-правової відповідальності громадян України, їх об'єднань, іноземних громадян та осіб без громадянства має бути порушення ними норм Конституції України, законів України, інших правових актів, що є джерелами конституційного права та передбачають обов'язки зазначених осіб та об'єднань [8, 95]. Так, громадяни України, іноземці та особи без громадянства повинні нести таку відповідальність, зокрема, коли вони, реалізуючи конституційне право на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23 Конституції України), завдають шкоди правам і свободам інших людей, а також у разі невиконання ними своїх конституційних обов'язків (ст. ст. 51, 65 – 68 Конституції України).

Слід додати, що конституційна відповідальність передбачає можливість застосування покарання з боку держави у випадку вчинення конституційного делікту, що означає негативну оцінку протиправної поведінки, дисциплінує суб'єктів конституційних правовідносин, сприяє належному виконанню ними своїх обов'язків. В свою чергу, міра відповідальності за невиконання чи не додержання конституційних обов'язків не може встановлюватися довільно. Загалом, вона повинна бути еквівалентна ієрархії конституційних цінностей, а також меті, яка була передбачена при закріпленні обов'язків людини і громадянина в Конституції України.

На сьогодні існує можливість також дослідити взаємозв'язок конституційних обов'язків та законних інтересів, що дозволить зосередити увагу на найбільш вагомим спільним аспектах зазначених категорій. Законні інтереси

розширюють правові можливості людини, збагачують правовий статус особи, використовуються з метою додаткового забезпечення різноманітних потреб людини, громадянина і “впливають на координацію існуючих в суспільстві обов’язків” [9, 166]. В науковій юридичній літературі у вузькому трактуванні законні інтереси розглядають, як інтереси, що не отримали прямого вираження та закріплені в юридичних правах та обов’язках [10, 183]. В. Субочев вважає, що “законний інтерес – це прагнення суб’єкта користуватися певним соціальним благом і в окремих випадках звертатися за захистом до компетентних органів з метою задоволення не суперечливих нормам права інтересів, що у визначеній мірі гарантується державою у вигляді юридичної дозволеності, відображеної в об’єктивному праві або такої, що впливає з його загального змісту” [9, 87–88.]. Істотним моментом на який звертають увагу науковці – це є гносеологічний зв’язок законних інтересів із прагненнями суб’єкта користуватися благами, що спрямовані на задоволення інтересів та оформлені нормами конституційного права. Такий зв’язок, на нашу думку, виступає однією із зв’язуючих ланок законних інтересів і конституційних обов’язків, оскільки, категорія останнього в науковій літературі трактується як встановлена, гарантована, забезпечена державою необхідність поведінки людини і громадянина в інтересах суспільства, держави та інших осіб, в межах і порядку, передбачених Конституцією України щодо створення, набуття та захисту суспільних і власних благ [11, 35]. Таким чином, центральною складовою при визначенні законних інтересів та конституційних обов’язків є категорія “благо”, лише в одному випадку благо виступає як об’єкт до якого прагне особа, а в іншому як об’єкт, що створюється в результаті дії певного суб’єкта. Одним із аспектів взаємодії конституційних обов’язків та законних інтересів є деякий результат, отриманий внаслідок поєднання створення, набуття, захисту блага та прагнення суб’єкта до цього блага.

Слід зауважити, що в теорії конституційного права конституційні обов’язки розглядають як вищі правові вимоги, що висувуються до кожної особистості і пов’язані з охороною та захистом найважливіших цінностей, із

вчиненням дій (бездіяльності), які слугують задоволенню особистих і суспільних інтересів у правовій демократичній державі [12, 211]; як встановлена державою в інтересах всіх членів суспільства і закріплена в Конституції потреба (необхідність), що приписує кожному громадянину певний вид і міру поведінки [2, 141]. Окремі науковці зауважували, що конституційні обов'язки є “матеріально зумовлена і гарантована необхідність в поведінці особи, межі якої визначені нормами об'єктивного права (Конституцією, законом, іншими правовими нормативними актами) в цілях користування певними благами та цінностями для задоволення суспільних і особистих інтересів на основі їх єдності і поєднання” [13, 147]. Таким чином, автори таких тверджень розглядають обов'язок як частину механізму забезпечення балансу інтересів особи та суспільства.

О. Малько зазначив, що законний інтерес і юридичний обов'язок – два шляхи реалізації інтересів і потреб суб'єктів, вони фокусують в собі поєднання суспільних і особистих інтересів, виступаючи формами правового опосередкування різноманітних інтересів та потреб учасників правовідносин, способами їх вираження. Дані категорії засновані на законі, їх здійснення є правомірною поведінкою [14, 96]. При цьому сам процес реалізації полягає у прийнятті людиною, громадянином рішення про конкретні шляхи і засоби перетворення в життя вказаних категорій, організації виконання прийнятого рішення та фактичного виконання цього рішення.

На нашу думку, одним із елементів взаємозв'язку конституційних обов'язків та законних інтересів є суб'єкт. Так, повноцінними носіями даних категорій є людина, держава, суспільство. Зокрема, в другому розділі Конституції України в ст.ст. 52, 53, 65 – 68 закріплені обов'язки людини і громадянина, в ст.ст. 3, 16, 27 передбачені обов'язки держави. Основний Закон та інші закони України визначають також обов'язки органів та посадових осіб державної влади та місцевого самоврядування. Крім того, в науковій літературі аналізуються, змістовно обґрунтовуються та удосконалюються правова природа як конституційних обов'язків людини, громадянина так і держави [1; 2]. З

приводу законних інтересів, науковці наголошують, що дане поняття стосовно кожного носія не є ідентичним і розмежовують також законні інтереси особи, суспільства, держави, визначаючи істотні риси зазначеного феномену [15, 49–50]. Виходячи з положень чинної Конституції України та практичної реалізації зазначимо, що основним носієм конституційних обов'язків та законних інтересів виступає людина.

Взаємозв'язок досліджуваних категорій прослідковується і у випадку невиконання чи неналежного виконання конституційних обов'язків, що може призвести до порушення законних інтересів. Так, наприклад, якщо батьки неналежним чином реалізують обов'язки по утриманню своїх дітей до їх повноліття тим самим вони порушують законні інтереси дітей на належний рівень життя. У випадку порушення особою обов'язку не заподіювати шкоду природі, наприклад, забруднення водоймища, наслідком є порушення законних інтересів інших осіб щодо належної якості питної води. Отже, в рамках конкретних правовідносин існує взаємозв'язок між конституційними обов'язками та законними інтересами.

Уявляється, що додержання та виконання конституційних обов'язків в певній мірі визначається також і рівнем політико-правової культури населення, а також посадових осіб та включає в себе і суб'єктивні моменти, що закладені в самій людині та її поведінці, значення котрих в результаті розвитку правової держави все більше зростає. Мова йде про правову культуру людини, її правову свідомість загалом.

Правосвідомість є духовною (ідеологічною) гарантією забезпечення здійснення прав і виконання обов'язків. Дана категорія покращує режим законності, який повинен гарантувати кожному громадянину впевненість, що порядок у суспільстві буде забезпечений, що його права та законні інтереси будуть суворо охоронятися, ті, хто їх порушить, будуть покарані, а порушені права відновлені. Правосвідомість як система понять, поглядів, уявлень та почуттів з приводу чинного або бажаного юридичного права, а також діяльності, пов'язаної з цим правом, вимагає всілякого розвитку і вдосконалення, що

значною мірою залежить від дій і сприяння цьому як з боку органів державної влади, так і недержавних утворень (громадських організацій, політичних партій тощо). Провідним пунктом правосвідомості виступає усвідомлення індивідом цінностей природного права, прав, свобод і обов'язків людини, громадянина і оцінка чинного права з точки зору його відповідності загальнолюдським цінностям, що знайшли закріплення в чинному законодавстві України та міжнародних документах про права людини. Правосвідомість, будучи особливим елементом правової культури, залежить від правового виховання як окремої людини, так і суспільства в цілому і потребує раціонального формування, враховуючи зміни суспільних відносин та інших об'єктивних умов. Так, як наголошують провідні вітчизняні науковці, “з оновленням законодавства і накопиченням відповідної правозастосовної практики все очевиднішим стає розрив між новим демократичним законодавством і низьким рівнем правосвідомості населення. Цей тривожний фактор визначає проблему формування правової свідомості...” [16, 153]. Варто додати, що правосвідомість має свою специфіку, яка “виражається в прогнозуванні суспільно-обов'язкової поведінки, обґрунтуванні необхідності встановлення юридичних прав та обов'язків учасників суспільних відносин” [16, 153]. Отже, правосвідомість людини активно впливає на правомірне виконання обов'язків, що передбачені в тексті Конституції України, оскільки внутрішня правова переконаність особи складає вагомі умови належного виконання нею обов'язків.

Правова культура у вузькому сенсі слова – це рівень знання права членами суспільства і шанобливе ставлення до права, високий престиж права в суспільстві [17, 8]. Крім того, правова культура визначається і тим, наскільки є зрозумілими та можливими до виконання конституційні обов'язки. У зв'язку з чим високий рівень правової культури суб'єктів конституційних правовідносин є гарантією реалізації конституційних обов'язків і, навпаки, чинником, який негативно впливає на здійснення обов'язків людини, виступає низький рівень правової культури. Реалізація конституційних обов'язків завжди пов'язується тільки з правомірною поведінкою людей і буде в повній мірі відбуватися тоді,

коли в суспільстві буде існувати належний рівень правосвідомості та правової культури не тільки окремих громадян, а й посадових осіб та державних службовців. Необхідність формування правової культури індивіда, за якої повага до права, закону стає особистим переконанням кожної людини, висуває вимоги до забезпечення не лише зовнішньо правомірної поведінки членів суспільства, а й поведінки, заснованої на глибокому усвідомленні необхідності та потреби в правових нормах, на переконанні в їх справедливості та цінності. Така поведінка невід'ємна від правової культури і дає змогу обирати найбільш ефективні шляхи здійснення прав та виконання обов'язків, заснованих на повазі до права, сприяє перетворенню потреб закону в життєву необхідність [18, 76].

Висновки. Узагальнюючи викладене, як підсумок, зазначимо, що конституційні обов'язки людини і громадянина перебувають у взаємозв'язку з відповідальністю, законними інтересами, правосвідомістю та правовою культурою. Досліджувані категорії засновані на законі і їх здійснення є правомірною поведінкою. Конституційні обов'язки виступають частиною механізму забезпечення балансу інтересів особи та суспільства. Вони здійснюють безпосередній вплив на характер законних інтересів та спосіб їх реалізації. Невиконання чи неналежне виконання конституційних обов'язків має своїм наслідком настання відповідальності, а гарантією забезпечення їх виконання є рівень правосвідомості та правової культури громадян. Таким чином, досліджувані категорії перебувають у тісному діалектичному взаємозв'язку між собою, що виражається в їх взаємозалежності та взаємообумовленості.

Список літератури

1. Эбзеев Б. С. Личность и государство в России: взаимная ответственность и конституционные обязанности / Эбзеев Б. С. – М : Норма, 2007. – 384 с.
2. Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России : [учебное пособие] / Леонид Дмитриевич Воеводин. – М. : Инфра*М-Норма, 1997. – 298 с.
3. Строгович М. С. Сущность юридической ответственности / М. С. Строгович // Советское государство и право. – 1979. – № 5. – С. 72–78.

4. Эбзеев Б. С. Человек, народ, государство в конституционном строе Российской Федерации / Эбзеев Б. С. – М. : Юрид. лит., 2005. – 576 с.
5. Матузов Н. И. Правовая система и личность / Матузов Н. И. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – 239 с.
6. Боброва Н. А. Ответственность в системе гарантий конституционных норм / Н. А. Боброва, Т. Д. Зражевская. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1985. – 153 с.
7. Колосова Н. М. Конституционная ответственность в Российской Федерации: Ответственность органов государственной власти и иных субъектов права за нарушение конституционного законодательства Российской Федерации / Колосова Н. М. – М. : Городец, 2000. – 192 с.
8. Майданник О. Конституційно-правова відповідальність: ознаки, підстави, суб'єкти / О. Майданник // Право України. – 2001. – № 2. – С. 92–95, 118.
9. Субочев В. В. Законные интересы / В. В. Субочев; под ред. А. В. Малько. – М. : Норма, 2011. – 496 с.
10. Першин М. В. Законный интерес как средство выражения и реализации правового интереса / М. В. Першин // Научные труды Российской академии юридических наук. Вып. 2. М., 2002. – Т. 1. – С. 181–190.
11. Білоскурська О. Конституційний обов'язок додержуватися Конституції України та законів України / О. Білоскурська . – Чернівці : Книги – ХХІ, 2011. – 200 с.
12. Смоленский М. Б. Конституционное право Российской Федерации : учебник / М. Б. Смоленский, М. В. Мархгейм. – М. : ИКЦ “МарТ”; Ростов н/Д : Издательский центр “МарТ”, 2003. – 448 с. – (Серия “Юридическое образование”).
13. Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе / Витрук Н. В. – М. : Наука, 1979. – 229 с.
14. Малько А. В. Законные интересы советских граждан / А. В. Малько. – Саратов, 1985. – 207 с.

15. Матейкович М. С. Законные интересы в конституционном праве / М. С. Матейкович, В. А. Горбунов. – М. : Норма : ИНФРА-М, 2011. – 256 с.

16. Оніщенко Н. М. Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи : монографія / Н. М. Оніщенко ; [відп. ред. Ю. С. Шемшученко]. – К. : ТОВ “Видавництво “Юридична думка”, 2008. – 320 с.

17. Тодыка Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры граждан : монографія / Тодыка Ю.Н. – Харьков : РАЙДЕР, 2001. – 160 с.

18. Оніщенко Н. М. Гендерно-правова експертиза як складова правотворчого процесу в Україні / Н. М. Оніщенко, М. О. Томашевська // Порівняльно-правові дослідження: Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал. – 2006. - № 1. – С. 48–56.

Резюме

Е.В. Белоскурская

В статье исследуются вопросы взаимосвязи конституционных обязанностей и законных интересов, конституционной ответственности, правосознания и правовой культуры. Определены основные аспекты их взаимодействия. Определяются основания и санкции конституционной ответственности, условия обеспечения исполнения конституционных обязанностей.

Ключевые слова: конституционные обязанности, конституционная ответственность, позитивная правовая ответственность, основания конституционной ответственности, законные интересы, правосознание; правовая культура; диалектика взаимосвязи

Summary

O.V. Biloskurska

The relationship between constitutional responsibilities and legal interests, constitutional responsibility, legal awareness, legal culture is considered in the article. The basic aspects of their interaction are defined. The grounds and sanctions of the constitutional responsibility, the conditions of enforcement of constitutional duties are defined in the article.

Keywords: constitutional duties, constitutional responsibility, positive legal responsibility, constitutional responsibility, legal interests, legal awareness, legal culture, dialectic relationship